

Gärdfarihandlaren kränger brillor på Münchhausens tapet

**ÄLDSTA
PARET**
Äldsta paret av
trådbrillor i Sve-
rige finns i det
så kallade
Augsburgska
konstskåpet, en
gåva till Gustav
II Adolf.

**KARDINAL
I BRILLOR**
Den första av-
bildningen av
glasögon finns
på en fresk från
1352 i klostret i
Treviso norr om
Venedig. Kardi-
nal Hugo från
Provence vid sin
skrivpulpet bär
nitbrillor på nä-
san.

På väggarna i Rikssalen på Uppsala slott hänger sex magnifika, vävda tapeter från 1600-talet. Tapeterna var vävda i staden Oudenaarde efter förlagor av David Teniers d.y, en flamländsk genremålare som ofta hämtade sina motiv från vardagslivet på landsbygden. Läkaren och landstingspolitikern Nils Brage Nordlander har 1992 berättat om tapeternas bakgrund [1].

En av tapeterna, Gärdfarihandlaren, är av medicinhistoriskt intresse och erinrar om glasögonens historia. I ett landskap av lummig grönska befinner sig en gammal man tillsammans med en ung kvinna och ett barn. Den gamle mannen provar tveksamt ett par ålderdomliga glasögon, som saluförs av en man, som bär en bricka för sitt lager i ett band om halsen. Gärdfarihandlaren har en egendomlig turban på huvudet och hans utseende inger knappast något förtroende. (»Skulle du våga köpa glasögon av denne man?»)

Staden Oudenaarde har sedan 1500-talet ett par glasögon som symbol. Legenden berättar att kejsare Karl V lyckades komma in i staden utan att bli sedd av vaktposterna. Glasögon som symbol för vaksamhet används ännu i dag som logotyp [2].

Redan i slutet av 1200-talet hade man i Venedig-Murano-regionen kunnat slipa glas som var klart och utan bubblor och kunde slipas tillräckligt tunt för tillverkning av linser. Trots att det rörde sig om enkla konvexa linser blev tillverkningen en dyr process.

Man började därför på flera platser i Europa att ersätta det dyra venetianska glaslet med halvådelstenen beryllium. Beryll kom att bli ett samlingsnamn för olika halvådelstenar som var klara och gick att slipa. Från beryll kommer ordet brilla (»Brille« på tyska och »bericle« på franska).

Den första avbildningen av glasögon finns på en fresk i klostret i Treviso norr om Venedig. Fresken är från 1352 och visar kardinal Hugo från Provence vid sin skrivpulpet. Han bär på ett par nitbrillor. Två skaft med fattningar för glaset är i sina ändrar förenade med en grov nit. Den klumpiga brillan klämdes sedan fast på näsan [3].

Med tillverkningen av Brillor mot ålderssynthet hade tillvaron helt förändrats för äldre boksytta personer. Petrarca noterade på 1360-talet att hans skarpa syn nu vid 60 års ålder hade övergivit honom och tvingade honom att motvilligt ta hjälp av glasögon [4]. De otypliga nitbrillorna ersattes på 1400-talet av bygelglasögon av horn, som klämdes fast på näsan.

På 1500-talet utvecklade brillemakarna i Nürnberg sina trådbrillor (Nürnberg Drahtbrillen). En metalltråd av mässing eller koppar valsades platt, varefter man hamrade en ränna för glasfattningarna och böjde tråden till två ringar med en mellanliggande båge för näsan. Trådbrillor kunde tillverkas av en enda metalltråd, och glasögon kunde massproduceras till billiga priser. Man hade nu även lärt sig att slipa konkava linser mot närsynthet [5].

Det i Sverige äldsta paret av trådbrillor finns i Uppsala i det konstskåp som Gustav II Adolf fick i gåva av borgerskapet i Augsburg år 1632. I skåpet finns ett par trådbrillor av förgyllt silver. De välbevarade kungliga brillorna är avsedda för en närsynt person. De har en linsstyrka på -6 dioptrier.

»Denne tappre konung var närsynt, ja nästan svagsynt. Till sin hjälp hade han en kort kikare som han dolde i handen«, noterade den engelske kaptenen Beal. Det finns flera uppgifter om kungens dåliga syn, men det var naturligtvis otänkbart att en fältherre på den tiden bar glasögon.

GLASÖGON PÅ TAPETEN

I Rikssalen på Uppsala slott hänger »Gårdfarihandlaren«, en magnifik tapet vävd i Flandern på 1600-talet. Till Sverige har tapeten letat sig på omvägar, bland annat via ett av släkten Münchhausens slott i Preussen. Motivet på tyget är av medicinhistoriskt intresse eftersom det erinrar om glasögonens märkliga historia. Bilden intill visar en detalj ur tapeten.

Billiga glasögon kunde nu bli var mans egendom och såldes av kringresande försäljare. Särskilt gårdfarihandlare, som hade briller i sitt lager men även sålde nålar och rättfålor, kom att få ett mycket dåligt rykte. I Laurentius Petris krönika från 1467 finns en notis om en man benämnd Lodovicus som utgav sig för att vara en hög kyrkoman »ändock han i sanning intet annat var än en brillekrämare, thet är en bedragare«.

Briller blev ofta förknippade med dumhet och humbug. Kringresande kvacksalvare och charlataner bjöd ut »mirakulösa curer« och utförde operationer inför publik på marknader. För att styrka sin vederhäftighet bar de ofta briller på näsan. Collegium Medicum blev 1663 Sveriges första medicinska

tillsynsmyndighet för läkare, barberare och apotekare men saknade lagliga möjligheter att beivra det utbredda kvacksalveriet [6].

Instrumentmakaren David Ekström hade tillsammans med professor Anders Celsius i Uppsala tillverkat optisk apparatur till det nya Astronomiska observatoriet. På beställning av Linné hade han också tillverkat den första termometern enligt Celsius med rättvänd skala (med 0 grader för fryspunkten och 100 grader för kokpunkten). Ekström blev 1742 invald i Kungliga Vetenskapsakademien, som nu blev tillsynsmyndighet för optiska instrumentmakare, och man fick en tydlig gräns mellan utbildade optiker och outbildade brillekrämare [5].

Oudenaarde-tapeterna blev inköpta av kur- ➔

RUFFEL OCH BÅGE
 Brillor förknippades ofta med humbug. Kringresande charlataner utförde operationer inför publik på marknader. För att styrka sin vederhäftighet bar de ofta brillor på näsan. Bilden föreställer »En charlatan opererar«, målning av Frans Hals d.y.

fursten av Bayern, som lät hänga sviten av tapeter på sitt slott Schleissheim nära Augsburg. Kurfursten efterträddes av sonen Karl Albrecht. Efter den tyskromerske kejsarens död 1740 blev Karl Albrecht en stark pretendent till kejsarkronan, men han behövde stöd för sin kandidatur av kurfurstendömet Hannover. Vid valriksdagen 1741 representerades staten Hannover av premiärministern baron Gerlach von Münchhausen, och han blev erbjuden de praktfulla tapeterna i gåva. Baronen tog emot mutan, röstade på rätt kandidat och tog med sig tapeterna till sitt slott i Leitzkau nära Magdeburg.

Omkring 20 mil öster om Leitzkau ligger den lilla staden Bodenwerder, där en yngre kusin till baron Gerlach bodde på sitt släktgods. Kusinen skulle senare komma att ge namnet Münchhausen en oanad och oöverträffad berömmelse.

Baron Karl Friedrich Hieronymus von Münchhausen (1720-1797) deltog redan som 18-årig kavallerist i Rysslands krig mot Turkiet. Han var med i flera fälttåg och steg så småningom i graderna och utnämndes till ryttmästare 1750. Han återvände till sitt gods i Bodenwerder tio år senare. Baronen var uppenbarligen en utomordentlig sällskapsmänniska, som underhöll sina gäster med fantasifulla anekdoter från sina jakt- och krigsäventyr. Men mer van att fäkta med värjan än med pennan skrev han aldrig själv ned några av sina äventyr. Ett tyskt magasin publicerade 1781-83 anonymt ett urval av historier. Men den som skulle skapa myten Münchhausen var Rudolf Raspe,

en tysk biblioteksman från Kassel med något tvivelaktig moral. Efter en härva av förskingring och stöld blev han tvungen att fly till London, där han 1785 gav ut »Baron Munchausen's narrative of his marvellous travels and campaigns in Russia«. Boken, som även innehöll andra äldre anekdoter, blev en stor succé. Ett år senare kom en tysk upplaga ut publicerad av skalden Gottfried Bürger med tillägg av andra anekdoter. »Wunderbare Reisen zu Wasser und Lande. Feldzüge und lustige Abentheuer des Freyherrn von Münchhausen«. Den första svenska upplagan kom 1797.

Münchhausens äventyr blev en storartad ungdomsbok och räknas till den klassiska underhållningslitteraturen. Baronens ritt på en kanonkula och hur han lyckades lyfta sig själv i håret är några episoder som säkert många fortfarande kommer ihåg.

Baronen har också fått ge namn åt Münchhausens syndrom, som beskrevs för första gången 1951 av Asher. Han presenterade en serie av fall, där patienten hittat på eller simulerat olika sjukdomar för att bli omhändertagen och få akut vård. »The syndrome is respectfully dedicated to the baron and named after him« [8].

Münchhausens syndrom »by proxy« (ombud, ställföreträdare) är en speciell form av barnmiss-handel. Vårdaren, oftast barnets mor, fabricerar med stor fackkunskap olika sjukhistorier och manipulerar sjukvårdspersonalen till att låta barnet genomgå både omfattande undersökningar och till och med operationer. Allt för att själv få uppmärksamhet och medkänsla.

Vid den stora branden i Uppsala 1702 eldhärjades även slottet. Utan att själv ha sett omfattningen av skadorna bestämde Karl XII »att Uppsala slott intet står till att repareras utan måste nödvändigt i grund nedrivs«. Rivningen startade 1707 men bedrevs med allt mindre energi och upphörde så småningom helt. Rikssalen blev degraderad till förråd och torkvind. Först sedan professor Robin Fähræus lyckades övertyga både Uppsala stad och dess universitet om nödvändigheten av en restaurering, kunde Rikssalen återinvigas år 1932 [9].

Oudenaarde-tapeterna blev kvar på slottet Leitzkau i över 200 år. Under andra världskriget blev slottet utsatt för kraftiga bombanfall och intogs 1945 av ryska trupper. Den dåvarande ägaren Philipp Adolf von Münchhausen (1904-1986) togs tillfånga, men han hade dessförinnan hunnit gräva ned tapeterna vid ett annat av sina slott, Steinburg nära Weimar. Baronen och hans hustru släpptes efter kriget och kunde utblottade fly över till västsidan. Följande år lyckades baronen med falskt pass resa in i den ryska zonen, gräva upp tapeterna och föra dem med sig tillbaka [10].

Baronen med hustrun Charlotte, som kom från en svensk-estnisk adelsfamilj, lyckades sedan att ta sig över till Sverige, där Charlottes mor redan befann sig. Tapeterna, som uppgavs vara svensk egendom, hade de smugglat med sig. Baronen tog 1952 kontakt med den nye landshövdingen i Uppsala, Georg Andréén, som erbjöds att köpa sviten av tapeter för 64 000 kronor [1, 11]. Men finansieringen var osäker.

Den 22 december provhängdes tapeterna i Rikssalen och visades för press och allmänhet [12]. Stiftelsen för Rikssalens omhändertagande hade utlovats 10 000 kronor av Uppsala universitet och 15 000 kronor av landstinget. Stiftelsen hoppades också att »redan anblicken av vävnaderna skulle stimulera till givmildhet« och lade ut en teckningslista för besökares bidrag. Projektet »kunde lyckligt föras i hamn tack vare energisk insats av landshövding Andréén« [13].

Oudenaarde-tapeterna har efter många äventyr nått vägs ände och ger en glansfull inramning åt den magnifika Rikssalen. Vid Uppsala universitets jubileumsmiddag 1995 visades de för kungaparet. De sex tapeterna var då värderade till 6-7 miljoner kronor [14].

Lennart Berggren
 professor emeritus,
 ögonkliniken, Akademiska sjukhuset,
 Uppsala

VÅKTAR-SYMBOL
 Staden Oudenaarde i Flandern, där »Gärdfarihandlaren« vävdes, har sedan 1500-talet ett par glasögon som symbol. Den ska leda tankarna till vaksamhet – en koppling som används än i dag.